

SELÇUKLU İSLÂM HUKUKU

(Yükseliş Devri [1063-1092])

DOÇ. DR. ÖMER MENEKŞE

Editör:

DOÇ. DR. YAŞAR YİĞİT

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	9
ÖNSÖZ.....	11
GİRİŞ.....	13
I. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	13
II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	13
A. Genel Tarihler.....	19
B. Özel Tarihler (Selçuknâmeler).....	19
C. Bölge ve Şehir Tarihleri.....	22
D. Coğrafi Eserler.....	24
E. Siyâsetnâmeler.....	25
F. İlim ve Kültür Hayatıyla İlgili Eserler.....	27
G. Ermeni ve Süryani Kaynakları.....	28
H. Araştırma Eserler.....	29
III. ARAŞTIRMANIN SINIRLANDIRILMASI.....	31
IV. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	31

BİRİNCİ BÖLÜM BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE DİNÎ, SİYASÎ, İKTİSADÎ VE İLMÎ HAYAT

I. GENEL BAKIŞ.....	33
A. Selçukluların Kökeni.....	33
B. Selçukluların Tarih Sahnesine Çıkışları.....	35
C. Devletin Kuruluşu.....	38
II. SİYASÎ HAYAT.....	40
A. Yükseliş Devrine Kadarki Siyasî Hayat.....	40
1. Selçuklu - Abbasî Münasebetleri.....	40
2. Şiilerin Devrin Siyasetine Etkisi.....	44
B. Yükseliş Devrindeki Siyasî Hayat.....	46
III. İKTİSADÎ HAYAT.....	48
IV. DİNÎ HAYAT.....	50
1. Büyük Selçuklularda Semâvî Dinler.....	50
2. Büyük Selçuklular Dönemi İtikadî Mezhepler.....	54
3. Büyük Selçuklular Dönemi Fıkhî Mezhepler.....	59

V. İLMÎ ve KÜLTÜREL HAYAT.....	64
A. Yükseliş Devri Öncesinde İlmî Hayat	64
B. Yükseliş Devrindeki İlmî Hayat	69
1. Eğitim ve Kültür Faaliyetleri	71
2. Nizâmiye Medreseleri.....	72
a. Nizâmiye Medreseleri Kuruluşu, Gelişmesi ve İşleyişi.....	73
a.1. Nizâmiye Medreselerinin Kuruluş Sebepleri	73
a.2. Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu	78
b. Medreselerde Eğitim ve Öğretim.....	82
b.1. Eğitim-Öğretim Metodu.....	82
b.2. Eğitim-Öğretim Süresi	86
b.3. Okutulan Dersler	87
1. Naklî (Şer‘î/Dinî) İlimler.....	89
2. Aklî (Felsefî/Hikemî) İlimler.....	94
c. Nizâmiye Medreselerinin Gelir Kaynakları	95
d. Nizâmiye Medreselerinin Selçuklu Yönetimi ve İslam Dünyasına Etkisi	97
3. Diğer Medreseler	102

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU DÖNEMİNDE HUKUK

I- HUKUK TÂRİHİ BAKIMINDAN DEVRİN ÖZELLİKLERİ.....	105
A. TAKLİD RUHU VE ZİHNİYETİ	109
B. TAKLİD DÜŞÜNCESİNİN YERLEŞME SEBEPLERİ.....	111
1. Yetişkin Talebelerin Hocalarına Tabi Olmaları	111
2. Siyaset, Kazâ Müessesesi ve Vakıf Menfaatleri	111
3. Tedvîn Faaliyetlerinin Yaygınlık Kazanması	112
C. İLMÎ MÜNÂZARA VE MÜNAKAŞALAR.....	112
D. MEZHEP TAASSUBU.....	118
1. Tefrika, Fitne ve Mezhep Kavgaları	120
2. Mezhepler Arası Mücadeleler.....	120
a. Sünnî-Şîî Mücadelesi	124
b. Hanbelî-Şafîî Mücadelesi.....	127
c. Hanefî-Şafîî Mücadelesi.....	136
d. Hanefî-Hanbelî Mücadelesi	140
3. Mezhep Değiştirenler	142

E. İCTİHÂD.....	143
1. İctihâd Düşüncesi ve Anlayışı.....	143
2. Büyük Selçuklu Dönemi Müctehidleri.....	147
3. Büyük Selçuklu Dönemi Şiasında İctihâd ve Taklid	149
F. TEDVİN HAREKETİ.....	152
1. Usûl Kitapları	154
2. Fıkıh Eserleri.....	155
3. Mezhep Müdâfaasını Hedef Alan Çalışmalar	156
4. Ahkâmü's-Sultâniyye ve Siyasetname Tarzındaki Eserler	158
II- SELÇUKLU HUKUKUNUN GENEL YAPISI.....	159
A. Selçuklu Hukukunun Şer'î ve Örfî Karakteri.....	159
1. Şer'î Hukuk	159
2. Örfî Hukuk	162
B. MAHKEMELER.....	163
1. Genel Olarak	163
2. Şer'îyye Mahkemeleri.....	163
a. Yapısı ve İşleyişi	163
b. Görevleri	165
c. Kadıların Yardımcıları	167
3. Zabıt Kâtipleri	169
4. Muhtesip.....	169
5. Diğer Görevliler	171
6. Mezâlim Mahkemeleri	171
C. FETVA ve FETVA-KAZA İLİŞKİSİ.....	176
D. KANUNLAŞTIRMA HAREKETLERİ	178
E. İKTÂ'	183
F. FIKIH EĞİTİM ve ÖĞRETİMİ.....	186
SON SÖZ	193
KAYNAKÇA	197
A. Kitaplar.....	197
B. Makaleler.....	204
C. Tezler.....	221

KISALTMALAR

a.mlf.	: Aynı müellif
bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DTCFD	: Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
El ²	: The Encyclopaedia of Islam (new edition), Leiden 1954 -
Enst.	: Enstitüsü
Fak.	: Fakültesi
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
hk.	: Hakkında
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
İTED	: İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
Ktp.	: Kütüphane
m.	: Milâdî
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
MTM.	: Millî Tettebbular Mecmuası
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
nr.	: Numara
nşr.	: Naşir, neşreden
ö.	: Ölümü, ölüm tarihi
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayısı
sy.	: Sayı
SBE.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
thk.	: Tahkik
TM.	: Türkiyat Mecmuası
trc.	: Tercüme eden, mütercim
ts.	: Tarihsiz
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Üniv.	: Üniversitesi
vd.	: Ve devamı
vr.	: Varak
Yay.	: Yayıncılık/Yayınları

ÖNSÖZ

Türkler; tarih boyunca muhtelif devletler kurmuş, isimleri başka başka olmasına rağmen bu devletler bir devamlılık göstererek bugüne kadar gelmiştir. Millî tarihimiz bakımından bu devletlerin en önemlilerinden biri de hiç şüphesiz Büyük Selçuklu İmparatorluğu'dur.

Türk-İslâm tarihinde müstesna bir yeri olan Selçuklular, Çin sınırından Ege ve Akdeniz sahillerine, Hazar Denizi'nden Hind Okyanusu'na ve Kafkaslardan Yemen'e kadar bütün Ön Asya'da İmparatorluk çapında hâkimiyet sağlamışlardır. Siyasî alandaki bu muhteşem güçleri yanında, dine, ilme, iktisada ve sanata pek çok hizmetleri de olan Selçuklular, İslâm âleminde ilk defa medreseleri kurup onların yaygınlık kazanmasını sağlamışlar ve böylece eğitim ve öğretimi sistemli bir hâle getirmekle İslâm kültür tarihinde de büyük bir çıkış açmışlardır.

İşte araştırma niteliğindeki bu eserde de; tarih ve fıkıh kitaplarından elde edilen malumat değerlendirilmek suretiyle, Selçukluların ilim ve kültür hayatı bakımından en parlak dönemi olan "Yükseliş Devrinde İslam Hukuku" tetkik edilmiştir.

Selçukluların diğer ilimler yanında hukuk ilmine yönelik hizmetlerini gündeme taşımak suretiyle neslimizin ciddi bir birikimi haiz kültür tarihimize olan borcunu da nispeten ifa düşüncesi eserin kaleme alınmasında önemli bir etkindir.

Eser, bir giriş ve iki bölümden ibarettir.

Girişte, araştırmanın önemi ve amacı ortaya konmuş, araştırma ile ilgili bibliyografik kaynaklar tanıtılmıştır.

Birinci bölümde, Selçuklularda, siyasî, ilmî ve iktisadî hayat ele alınmış, semavi dinler ve itikadî mezhepler irdelenmiş, hukuka tesiri bakımından devrin siyasî yapısı ve hukukî alandaki gelişmeler incelenmiş, özellikle Nizâmîye Medreseleri başta olmak üzere diğer medreseler hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde, devrin fıkıh âlimlerinin ilmî şahsiyetleri ve ortaya koymuş oldukları fikhî eserler bağlı buldukları mezheplere göre tanıtılmaya çalışılmıştır.

Üçüncü ve son bölümde ise devrin hukukî durumu ortaya konarak fıkıh tarihi bakımından devrin hususiyetleri belirtilmiş, dönemdeki hukukî uygulamalara ve münâzaralara değinilmiş, dönemin tedvin ve kanunlaştırma hareketleri, adliye teşkilatı, fikhî eğitim ve öğretim, fetva ve kaza ilişkisi üzerinde durulmuştur.

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Selçuklular, Türklerin İslam dünyasına hâkim olmasına ve yayılması-na, İslam medeniyet tarihinde yeni bir devir açmasına katkı sağlayan ka-vim ve hanedanın adıdır.

1040 yılında Gazneliler ile yapılan Dandanakan Savaşı'nı kazanarak bağımsız bir devlet hâline gelen Selçuklular, ayrıca Şîi tahakkümü al-tında bulunan Abbâsî halifelerine de yardım ederek onları bu tasalluttan kurtarmışlardır.

Selçuklular sadece siyasî ve askerî alanlarda başarılar göstermemiş, tam teşekküllü medreseler de kurarak İslâm dünyasında kaybolan ilmî ve fikrî hayatın yeniden dinamizmine vesile olmuşlardır. İşte bu araştırma-da da Selçukluların İslâm dünyasına yaptığı hizmetler genelde katkılar, özelde İslâm hukuku bağlamında ele alınacaktır.

II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Türk tarihinde siyasî ve kültürel alanda yapmış olduğu faaliyetler ile önemli bir konuma gelen Büyük Selçuklu Devleti'nin genelde siyasî tarihi çalışılmakla birlikte son zamanlarda kültürel ve dinî alandaki faali-yetleri de ele alınmaya başlanmıştır.

Selçuklulara ait kaynakların birçoğu, devletin yıkılmaya yüz tuttuğu ya da yıkıldıktan sonraki dönemde yaşamış tarihçiler tarafından kaleme alınmış olup Arap ve Fars dillerinde yazılmıştır. Orijinal kaynakların ba-zılarının kaybolmuş olması, bazılarının neşredilmemiş olması bu dönem-deki olayların tam anlamıyla gün yüzüne çıkmasına engel olmaktadır.

Araştırmada Selçuklu ile ilgili yapılmış olan çalışmalardan mümkün olduğunca istifade edilmiştir.¹

Konular ele alınırken genel İslam Tarihi eserleri, bölge ve şehir ta-rihleri, genel vekayinâmeler ve telif eserlerden faydalanılmış ve bu eser-lerden dönemin aydınlanmasını sağlayan kaynak niteliğindeki bazıları hakkında özet şeklinde bilgiler verilmiştir.

1 Selçuklu tarihi için bk. Fazlı Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası (Temel Kaynakların Açıklamalarıyla Beraber)*, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniv. SBE., 2002; Muhammet Kemaloğlu, "Türkiye Selçuklu Tarihi Birinci Elden Kaynakları", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, c. II, sy. 3, ss. 1-38; a. mlf., "Selçuklu Tarihi Kaynak ve Araştırmalar", *Gümüşhane Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012, c. III, sy. 5, ss. 177-197.

Selçuklular dönemiyle ilgili arşiv, kitabe türünden kaynaklar olmadığı gibi, diğer ana kaynaklar da birinci ve ikinci elden kaynaklara göre sınırlıdır. Onun için bu araştırmada mevcut ana kaynakların yanında, birinci ve ikinci elden kaynaklardan da büyük ölçüde yararlanılmıştır.

Bu itibarla araştırmada yararlanılan kaynakları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Genel Tarihler 2. Özel Tarihler (Selçuknâmeler) 3. Bölge ve Şehir Tarihleri 4. Coğrafi Eserler 5. Siyasetnâmeler 6. İlim ve Kültür Hayatıyla İlgili Eserler, (Edebî Eserler, Münşeat Mecmuaları) 7. Ermeni, Süryani ve Bizans Kaynakları, 8. Araştırma Eserler.

A. Genel Tarihler

Azîmî Tarihi: Selçuklular döneminde yaşayan ve dönemin olaylarına vâkıf olan tarihçilerin başında **el-Azîmî** (ö. 556/1161) gelir.

Azîmî eserine Hz. Âdem'den başlayarak Abbâsî Halifesi Muktefî-Liemrillâh devrinin sonuna (555/1160) kadar cereyan eden olayları anlatır. İbnü'l-Esîr, İbn Hallikân ve Aynî gibi tarihçilerin de kaynak olarak kullandığı Azîmî'nin eseri hayli muhtasar olmakla beraber, Türk-Haçlı ve Bizans, Bizans-Peçenek ve Bulgar münasebetlerine dair diğer kaynaklarda olmayan özgün bilgiler vermektedir.² Bu çalışmada daha ziyade dönemle ilgili siyasî olaylar konusunda faydalanılan eserin konumuzla ilgili bölümleri (430-538/1038-1144) Ali Sevim tarafından neşredilmiş ve Türkçeye de çevrilmiştir.³

el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem: Selçuklular döneminin temel kaynaklarından birisi de **İbnü'l-Cevzî**'nin (ö. 597/1201) kaleme aldığı bu eseridir.

Arapça olarak yazılan ve devrin önemli kaynaklarından olan eser genel bir tarih niteliğinde olup daha ziyade Bağdat merkezli olayların aktarılması şeklinde bir içeriğe sahiptir. Bunun yanında tabakat özelliği de taşımaktadır. Müellif kronolojik olarak siyasî olaylardan kısaca bahsettikten sonra, o yıl ölen önemli şahsiyetler hakkında da bilgiler vermektedir.

Ansiklopedik mahiyetteki eser hem bir cihan tarihi hem de büyük bir İslâm tarihi niteliğindedir. İnsanın yaratılışı ile başlayan ve 574 (1179) tarihine kadar devam eden olayları içermektedir. İbnü'l-Cevzî *el-Muntazam*

2 Bk. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı: Başlangıçtan XIX. Yüzyılın sonuna Kadar*, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı [İSAR], 1998, s. 113-114; Cl. Cahen, "Azîmî", *Encyclopaedia of Islam (EI)*, C. I, s. 823; Ali Sevim, "Azîmî", *DİA*, IV, 330-331.

3 Ebû Abdullâh Muhammed el-Azîmî, *Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538* (nşr. ve trc. Ali Sevim), Ankara: TTK Yayınları, 1988.

adlı eserinde halife, vezir, şair, fakih, muhaddis, tarihçi, felsefeci ve değişik kesimlerden 3370 şahsın biyografisini kaleme almıştır. Eser, her yıla ait olayları anlattıktan sonra o yıl vefat eden önemli şahsiyetlerin hayat hikâyelerine de yer veren biyografi ağırlıklı bir umumi tarihtir.⁴

İbnü'l-Cevzî kendinden önceki biyografi yazarlarının alfabetik sıra ile ele aldığı tasnif şeklini değiştirerek, elindeki bilgileri kronolojik sıraya koyan ilk kişi olması bakımından da önemli bir iş başarmıştır.⁵ 19 cilt hâlinde yayınlanan bu eserin özellikle 15, 16 ve 17. ciltleri Selçuklular açısından önemlidir.

Özellikle eserde verilmiş olan, siyasi hadiselerin vuku bulunduğu tarihler ile ünlü şahsiyetlerin doğum ve ölüm tarihleri bizim için bir hayli önem taşımaktadır.⁶ Pek çok âlimin hâl tercümesini de içeren eserin farklı neşirleri bulunmakla birlikte, bu çalışmada Beyrut neşirinden ve Ali Sevim'in "İbnü'l-Cevzi'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler" adlı makalesi ile *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular* adlı eserden yararlanılmıştır.⁷

el-Kâmil fi't-târîh: İslâm tarihinin önemli kaynaklarından olan **İbnü'l-Esir**'in (ö. 1233) bu eseri, yaradılıştan 628/1231 yılına kadar yaşanmış olayları ihtiva eder.⁸ Eserin ilk baskısı 14 cilt olarak C. J. Tornberg tarafından yayımlanmış (Leiden 1851-1876), daha sonra çeşitli baskıları yapılmış ve Türkçeye çevrilmiştir.⁹

Eser; Türk tarihi, özellikle Selçuklular, Haçlı seferleri, Abbâsiler ve Moğol istilâsı, Musul ve el-Cezîre tarihi için akla ilk gelen eserlerdendir

4 Mehmet Salih Arı, "Selçuklu Tarihi Kaynağı Olarak Bağdat Tarih Yazıcılığı: İbnü'l-Cevzî'nin Tarih Metodolojisi Örneği", *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce (19-21 Ekim 2011 Konya)*, 2013, c. IV, ss. 11-33, s. 19, 21.

5 İbnü'l-Cevzî ve metodu hakkında geniş bilgi için bk. Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", s. 179.

6 H. Laoust, "İbn al-Diawzi", *EF*, c. III, s. 751-752; Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XX, 543-545.

7 Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992, XV-XVII; Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", *Belgeler*, XXVI/30, 2008, ss. 1-84; a. mlf., *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485=1038-1092)*, Ankara: TTK. Yay., 2014.

8 Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 137-138; "İbnü'l-Esir", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, V/2, 851-852; F. Rosenthal, "İbn al-Athîr", *EF*, c. III, s. 723-724; Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-Esir", *DİA*, XXI, 26-27.

9 Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, trc. Abdülkerim Özeydin, I-XI, İstanbul: Bahar Yay., 1985-1987.

ve en önemlisi, müellifin yaşadığı bölgenin yarım asırlık tarihi için birinci elden kaynak teşkil etmektedir.

Eserin Türk tarihi açısından en önemli bölümü, özellikle Selçuklulara ait bilgilerin bulunduğu, 10, 11 ve 12. ciltlerdir. Eser, Türk devlet ve hâkimiyet anlayışı, Selçuklu devlet, hükümet ve saray teşkilatı, dinî ve ilmî yapısı hakkında verdiği malumat dolayısıyla önem arz etmektedir.

Kitap esas itibarıyla siyasî-askerî bir tarih olmakla beraber Büyük Selçukluların kuruluşundan yıkılışına kadar siyasî, sosyal, ilmî, kültürel ve ekonomik alanda vermiş olduğu bilgiler sebebiyle bu çalışmada en çok yararlanılan kaynaklardan biri olmuştur.¹⁰

Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-âyan: İbnü'l-Cevzî'nin torunu **Sıbt İbnü'l-Cevzî**'nin (ö. 654/1256), bu eseri, dedesinin eksik bıraktığı noktaları ikmal etme bakımından önemlidir. Dedesinin yanında yetişen ve büyük oranda ondan etkilenen Sıbt, onun eserinde olmayan bazı bilgileri nakleder.

Eser; yaratılıştan müellifin ölüm tarihine kadar gelen umumi bir tarih niteliğindedir.¹¹ Özellikle Selçuklu-Abbâsî Halifeliği ilişkileri ile diğer devletlerle olan askerî ilişkilerin yer aldığı eserde Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh döneminde Dîvân-ı İnşâ'da görevli Garsünnî'me'nin günümüze ulaşmayan *Uyûnü't-tevârih*'inden geniş nakiller bulunmaktadır. Diğer kaynaklarda bulunmayan Selçuklu tarihiyle ilgili bilgilerin yer aldığı bu nakiller sebebiyle *Mir'âtü'z-zamân* XI. yüzyıl Selçuklu tarihinin önemli bir kaynağıdır. Ayrıca İbnü'l-Cevzî, Hemedânî, İsfahanî, İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Kalânîsî gibi müelliflerden de önemli nakiller yapmıştır.¹² Daha ziyade siyasî tarih konularında bilgi içeren eserden, Selçuklu sultanları ile Abbâsî halifeleri arasındaki ilişkilerin boyutu ve dönemin dinî durumu açısından istifade edilmiştir.

Haydarabad'da yayımlanan eserin, aynı zamanda Selçuklular ile ilgili Tuğrul Bey, Alparslan ve Sultan Melikşah dönemlerine ait bölümler Ali Sevim tarafından neşredilmiş ve Türkçeye çevrilmiştir.¹³

10 A. Afşin Ünal, "İbnü'l-Esîr'in 'el-Kamil Fi't-Tarih' İsimli Kaynak Eserinin 'Selçuklu Kültür ve Medeniyeti' Bakımından Bir Değerlendirmesi", Kayseri: *Erciyes Üniv. SBE. Dergisi*, 1999, sy. 8, ss. 115-122; Abdülkerim Özaydın, "el-Kâmil", *DİA*, XXIV, 281-283.

11 Ebü'l-Muzaffar Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-âyan*, I-XXIII, thk. Muhammed Enes el-Hin, Kâmil Muhammed el-Hattab, Dimaşk: er-Risaletü'l-Alemiyye, 2013.

12 Cl. Cahen, "İbn al-Diawzî", *EF*, c. III, s. 752-753, Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XXXVII, 87.

13 Şemseddin Ebü'l-Muzaffar Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-âyan*, Haydarabad 1951, nşr. Ali Sevim, Ankara: TTK Yay., 1968; a.mlf. *Mir'âtü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular*, trc. Ali Sevim, Ankara: TTK Yay., 2011, Ali Sevim, "Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-âyan (Kayıp Uyûnü't-tevârih'ten

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU DÖNEMİNDE HUKUK

I- HUKUK TARİHİ BAKIMINDAN DEVRİN ÖZELLİKLERİ

Türk hukuk tarihi hakkında bilgi veren kaynaklar, Türk hukuk tarihini şu üç ana döneme ayırırlar:

1. İslamiyet öncesi: Hun, Göktürk ve Uygur devletlerinde hukuk.
2. İslamiyet sonrası: Türklerin Müslüman olmalarından sonraki yaklaşık bin yıllık bir devre.
3. 1926 sonrası Cumhuriyet dönemi.

Buna göre; ilk devre; Türklerin Müslüman olmadan önceki devredir ki, bu başta Hun, Göktürk ve Uygur devletleri olmak üzere bu dönemde kurulmuş bulunan muhtelif Türk devletlerinin hukukî yapılarını kapsar.¹

İslamiyet öncesi Türk hukuku hakkında kaynaklar oldukça sınırlı olduğundan,² bu konuda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Üstelik bu kaynakların bir kısmı ise güvenle kullanılabilir nitelikte değildir. Mesela Çin tarihleri bunlardandır. Bu tarihi malzemenin hukukçu olmayan kişiler tarafından yazılmış olmasının yanı sıra, Çin alfabesinin kendine özgü zorluklar barındırması ve genel anlamda Türklerle hasmane ilişkiler içinde bulunan bir milletin mensupları tarafından kaleme alınmış olması, söz konusu kaynaklar hakkında şüphe taşımayı haklı kılan nedenlerden biri olarak görülebilir. Dolayısıyla bu konuda dolaylı kaynaklara başvurma ihtiyacı doğmaktadır. Ne var ki bu kaynaklar da yine sınırlı olup ihtiyatla kullanılması gerekmektedir.³

Türklerin Müslüman olmasından sonraki hukuk tarihi miladi 940 ile 1926 tarihleri arasındaki 986 yıllık geniş bir zaman dilimini kapsamaktadır. Yaklaşık bin yıllık bu tarihsel dönemin takriben üç yüz yıllık kısmı Selçuklu devletlerine aittir. Türklerin Müslüman olmalarından sonra kurdukları bütün devletlerde hâkim olan hukuk sistemi ise İslam hukukudur.⁴

Türk hukuk tarihi açısından özellikle Büyük Selçuklu dönemi oldukça dikkat çeken bir dönemdir. Zira bu dönemde yetişen hukukçular devrin

1 Halil Cin - Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2017, s. 53; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 9; Halil Cin - Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya: Sayram Yay., 2003, s. 24-25.

2 Türklerin Müslüman olmadan önceki hukuk sistemlerine ilişkin kaynaklar hakkında bk. Cin-Akgündüz, s. 60-68.

3 Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 9-10.

4 Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 53.

hukuk doktrinlerini genişletme, geliştirme ve yayma konusunda oldukça önemli rol üstlenmişlerdir. Kendilerinden sonraki kuşaklar üzerindeki etkileri bakımından da çok büyük tesirleri söz konusudur.⁵ Öyle ki, bugün onlara ait elimizdeki literatür kendilerine hayran bıraktıracak boyuttadır. Bu dönem aynı zamanda “müctehidler hiyerarşisi” yönünden “mesâilde müctehid” ve “ashâbü’l-tercîh” denilen hukukçuların⁶ var olduğu bir dönemdir.

Diğer yandan Osmanlı dönemindeki hukukî yapı, bu dönemin ortaya koyduğu hukukî birikimden istifade etmiş, Selçuklu asrı Osmanlı döneminde hukuk alanındaki pek çok başarıyı besleyen bir arka plan olmuştur. Ayrıca Selçuklu dönemi de kendinden önce ve muasır olan Karahanlılar dönemi hukuk çalışmalarından yararlanmıştı.⁷

Selçuklu coğrafyasında yaşayan insanların sosyolojik yapısına bakıldığında, başta Türkler olmak üzere çeşitli etnik kökenden gelen insanların İslam inancı çatısı altında birlikte yaşadıkları görülür.⁸ Bu yapı doğal olarak zaman içerisinde çeşitli problemlerin doğmasına yol açmıştır ki, mezhep kavgaları bunlardan biridir. Selçuklu sultanlarının bu problemin çözümü veya en aza indirilmesi noktasında çok ciddi çabaları olduğu ve büyük oranda başarılı oldukları görülmektedir.⁹ Dönemin bilginlerinin ve özellikle hukukçuların katkılarını da burada zikretmek gerekir. Nitekim Nizâmîye medresesinin ilk müderrisi ve Şafîî olan Ebû İshak eş-Şirâzî ile dönemin kâdı’l-kudâtı ve Hanefî olan ed-Dâmegânî’nin bu yöndeki çabaları bunun bariz örneklerindedir.¹⁰

Büyük Selçuklu dönemindeki birtakım problemlerin varlığına rağmen, bilim alanında ciddi bir hareketliliğin olduğunu görüyoruz ki, Selçuklu tarihine dair yazılan klasik ve çağdaş eserler bu hususu ortaya koymaktadır.

Merkezî otoritenin sarsılmasına ve kurulan birçok İslâm devletleri arasındaki dostane ve hasmane münasebetlere, çeşitli kültürlerin karşılıklı

5 Ali İhsan Pala, Fahrettin Korkmaz, “Selçuklu Dönemi Türk Hukukçularının Hukuk Bilimine Katkıları”, *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu: Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce (Bildiriler) 27-30 Eylül 2010 Kayseri*, Ankara: TTK Yay., 2014, ss. 41-61, s. 43.

6 İslam hukuk terminolojisinde “tabakâtü’l-müctehidin” olarak ifade edilmektedir. Bk. Osman Keskiöğlü, “Müctehidler Dereceleri”, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]*, 1967, c. VI, sy. 9-10, ss. 232-236.

7 Ali İhsan Pala, Fahrettin Korkmaz, “Selçuklu Dönemi Türk Hukukçularının Hukuk Bilimine Katkıları”, s. 43.

8 Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 446-459.

9 Bu konuda bk. Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

10 Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 263.

etkileşimlerine, hak ve bätıl birçok fikir cereyanının ortaya çıkıp yayılmasına rağmen, bu devrede fikrî hayat inkişaf etmiş, müspet ve dini ilimler ilerlemiş, İslâm toplumunda düşünce ve kültür hayatı zenginleşmiştir.

Bu bilimsel hareketlilikte en büyük payın hukuk (fıkıh) bilimine ait olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün Bağdat'ta kurduğu ve daha sonra başka yerlerde de şubelerinin açıldığı Nizâmiye medreselerinde hukuk biliminin ağırlıklı yere sahip olduğu tarih kaynaklarında belirtilmektedir.

Selçuklu dönemi hicri IV. asırdan itibaren hukuk doktrinlerinin istikrar bulduğu ve artık özgün ictihaddan ziyade yavaş yavaş taklit anlayışının yerleşmeye başladığı dönem olarak kabul edilir. Bu dönem, klâsik hukuk tarihi kaynaklarına göre *yaşlılık ve duraklama dönemine* tekabül etmektedir.¹¹

İslam hukukunun doğuşundan günümüze kadar geçirdiği değişme ve gelişmelerde bazen kişiler ve nesiller, bazen de siyasî, sosyal ve kültürel şartlar belirleyici rol oynamıştır. Bundan dolayı İslam hukukunun dönemleri Hz. Peygamber, Sahâbe, Tâbiûn (Hulefâ-yi Râşidîn-Emevîler), Müctehid İmamlar ve Mezhepleşme, (Abbâsîler) Taklid (Selçuklular), Moğol istilâsından Mecelle'ye ve Mecelle'den günümüze kadarki devirler şeklinde bir sıralamaya tâbi tutulmuştur.

Genel olarak İslam hukukçuları tarafından; Hz. Peygamber devri fikhin doğuşu, Hulefâ-yi Râşidîn (632-661) ve Emevîler devri (661-750) fikhin gelişmesi, Abbâsîler devri (750-1258) fikhin olgunluk çağı, Abbâsîlerin sonu ve Selçuklular ile Moğol istilâsından Mecelle'ye kadarki devir (1258-1869) fikhin taklit, duraklama ve gerileme çağı ve Mecelle'den sonraki devir fikhin uyanış çağı olarak kabul edilmektedir.¹²

İşte Selçuklu dönemi de Abbâsîlerin son zamanları ile birlikte fikhin duraklamaya başladığı ve belli bir mezhebi taklit etmenin benimsendiği bir zaman dilimidir.¹³ Artık bu dönemde hukuk bilimi alanında yeni bir devir başlamış ve “özgün ictihadlar” yerine önceki hukuk bilginlerinin

- 11 Hudari Bey, *İslam Hukuku Tarihi*, s. 317-351; Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1999, s. 236-237; Osman Keskiöglü, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, Ankara: DİB. Yay., 1980, s. 138-148; İkinci, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 131-144.
- 12 Fikhin tarihi gelişimi ve tarihsel dönemleri için bk. Ahmet Yaman - Halit Çalıış, *İslam Hukukuna Giriş*, s. 95-134; Hayrettin Karaman, “Fıkıh”, *DİA*, XIII, 3-12; Sami Erdem, “Fıkıh Tarihi: Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Modern Yorumlar İçin Yeni Bir Referans Çerçevesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi [Türk Hukuk Tarihi Sayısı]*, 2005, c. III, sy. 5, ss. 85-105, s. 93-103; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuk Çalışmaları*, Bursa: Arasta Yay., 2001, s. 350-351.
- 13 Karaman, “Fıkıh”, *DİA*, XIII, 8; Asîrî, *el-Hayatü'l-ilmiyye fi'l-İrak fi'l-asri's-Selcuki*, s. 332.